

S. MATCHONOV

**BADIY- ESTETIK
TAHLIL VA TALQIN
UYG‘UNLIGINING
FUNKSIONAL
ASOSLARI**

MONOGRAFIYA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

S. MATCHONOV

**BADIIY- ESTETIK TAHLIL VA TALQIN
UYG'UNLIGINING FUNKSIONAL
ASOSLARI**

MONOGRAFIYA

**Ilm nurli kitob
Toshkent 2024**

UO'K 82;82-93
KBK 84(5Y36)
M-73

Matchonov S. Badiiy - estetik tahlil va talqin uyg'unligining funksional asoslari: monografiya / – Toshkent : Ilm nurli kitob, 2024. – 108 b.

Taqrizchilar:

- R. Rasulova** Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari doktori (PhD)
- K. Abdullayev** Namangan davlat universiteti “O‘zbek adabiyoti” kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.
- A. Navruzbaeva** Nukus davlat pedagogika instituti “Pedagogika” kafedrası mudiri, pedagogika fanlari nomzodi, professor.

Mazkur monografiya “Yangi O‘zbekiston taraqqiyoti strategiyasi”ning ijtimoiy yo‘nalishiga doir adabiy ta‘lim modernizatsiyasi bilan bog‘liq badiiy asar sujeti, kompozitsion tuzilishi, yozuvchining badiiy mahorati, matn ustida ishlashga dahldor ta‘limiy metodlar yuzasidan adabiyot o‘qitish metodikasining badiiy-estetik tahlil va talqin uyg'unligi muammosiga bag'ishlangan.

Monografiya OTMlarning Gumanitar fanlar va Pedagogika fakultetlari talabalari, magistrleri va ilmiy tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

*Monografiya Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ilmiy texnik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan
(6-son bayonnoma, 2024 yil 27 noyabr)*

ISBN 978-9910-780-00-4

© Matjonov S., 2024
© “Ilm nurli kitob”, 2024

KIRISH

So‘nggi yillar oliy ta‘lim tizimida “Bolalar adabiyoti” fani “Ona tili va adabiyot”, “Bolalar adabiyoti va folklor” kabi qo‘shma fanlar tarkibida qisqartishlar hisobiga o‘rganib kelinmoqda. Bizningcha, “bolalar adabiyoti” “maktabgacha ta‘lim”, “boshlang‘ich ta‘lim”, “defektologiya” yo‘nalishlarida 1-blok tarkibida alohida fan sifatida o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir. Negaki, u maxsus ixtisosliklar asosida “kitobxonlikni keng yoyish va yoshlarimizning kitobga bo‘lgan muhabbatini, ularning ma‘naviy immunitetini yanada oshirishga qaratilgan ishlarimizni yangi bosqichga olib chiqish vazifasi” (SH.M.Mirziyoyev. 1-tom, 286-bet) ijrosini ta‘minlashda alohida o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarorida qayd qilingan “bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lmagan fanlar asosida tuzilgan o‘quv dasturidan bosqichma-bosqich voz kechish va o‘quv fanlari sonini optimallashtirish”ga doir ko‘rsatmasi bu borada muhim dasturilamal bo‘lishi lozim. Qolaversa, mazkur “Qaror”da “o‘qitish usullarini takomillashtirish, ta‘lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish” talabining qo‘yilishi ham ushbu muammoning ijobiy yechimini ta‘minlashga xizmat qiladi.

“Quron”ning dastlabki oyati “Iqra”ning boshlanishidan ma‘lumki, inson ma‘naviyati va ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq kitobxonlik borasida garchi asrlar osha boy tajriba to‘plangan bo‘lsa-da, uning milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari yuz tutgan Yangi O‘zbekiston rivojida davlat ahamiyatiga molik ta‘lim-tarbiya masalasi sifatida kun tartibiga qo‘yilishi MTM va boshlang‘ich ta‘lim o‘qituvchilari zimmasiga katta mas‘uliyat yuklaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonunida “Maktabgacha ta‘lim va tarbiya bolalarni o‘qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma‘naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga”, boshlang‘ich ta‘lim “ta‘lim oluvchilarda umumiy o‘rta ta‘limni davom ettirish uchun zarur bo‘lgan

savodxonlik... asoslarini shakllantirishga” qaratilishi ham yosh avlodni kitobxonlik ko’nikmalarini uzluksiz ta’limning ilk bosqichi – maktabgacha ta’lim tizimidan boshlab tarkib toptirishni taqozo etadiki, bu borada bolalar adabiyoti katta imkoniyatga ega.

Zero, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 12- yanvardagi “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ’ibot qilish bo’yicha komissiya tuzish to’g’risida”gi Farmoyishida “... ta’lim muassasalari, kutubxonalar, mahallalarda kitob mualliflari bilan ijodiy uchrashuvlarni tizimli ravishda tashkil etish hamda ta’lim muassasalari, ayniqsa, maktabgacha va boshlang’ich ta’limda o’qish madaniyati va mutolaa ko’nikmalarini shakllantirish;

ta’lim muassasalarida sinfdan tashqari o’qish uchun tavsiya etilgan o’zbek va chet el adiblarining mumtoz va zamonaviy asarlarini tanlab, xrestomatiya adabiyotlari ro’yxatlarini qayta ko’rib chiqish va o’quv jarayoniga mutolaa etilgan asarlar asosida insho yozish tizimini joriy etish, adabiyot to’garaklari faoliyatini moddiy qo’llab-quvvatlash” masalasining ta’kidlab ko’rsatilishi ham bevosita bolalar adabiyoti bilan chambarchas bog’liqdir.

BADIIY ASARNI O’QISHGA TAYYORGARLIK

Asarni o’qishga kirishishdan oldin o’quvchilarni badiiy asarni o’qishga tayyorlash lozim bo’ladi. Chunki o’quvchilar asar mazmunini to’g’ri idrok etishlari uchun hayot haqida ma’lum tasavvurga ega bo’lishlari zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o’tkaziladi.

Ma’lumki, sinfdan o’qish asosida badiiy va ilmiy-ommabop matnlar turadi. O’quvchilarni matn bilan tanishtirish o’qishga tayyorgarlik bosqichidan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma’lumot berish, o’quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni

idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko’p ma’noli so’zlar, murakkabroq tarzda ifodalarni izohlash kabi masalalarni o’z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo’lsa, tabiat qo’yniga sayohat uyushtirish ham sinfdan o’qish muvaffaqiyatini ta’minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan dastlabki tanishuvdan so’ng quyidagicha savollar bilan murojaat qilish darsda o’quvchilarning faolligini oshiradi:

1. Hikoyadagi qaysi epizodni qiziqarli deb o’ylaysiz?

2. Hikoya qahramonlaridan qaysi birining xatti-harakatini ma’qullaysiz?

Qaysi birining fe’l-atvori, o’zini tutishi sizga yoqmadir?

3. Hayotda shunday kishilarni uchratganmisisiz?

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagilar:

1. O’quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta’sir etadigan yangi ma’lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan dalillarni o’quvchilarning o’z hayotida kuzatganlari bilan bog’lay olishlariga sharoit yaratish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uyg’otish. Masalan, 4-sinfdan Zafar Diyorning hayoti va ijodi haqida quyidagicha ma’lumotlar berish mumkin: *Zafar Diyor Namangan viloyatining Chust tumanida tug’ilgan. Ota-onasi dehqon bo’lgan. Ular kambag’allikda kun kechirishgan. Zafar Diyor to’rt yoshga to’lganda uning oilasi Toshkentga ko’chib keladi. Onasi bosmaxonada ishlaydi. Shoirning*

o'zi esa eski maktabda o'qiydi. Keyinchalik Toshkentdagi 7- bolalar uyida tarbiyalanadi. Shoirning birinchi she'rlar to'plami 21 yoshida bosilib chiqadi.

3. O'quvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. Masalan, 4-sinf "O'qish kitobi"dagi "Xarita" matni ustida ishlaganda so'z va iboralar lug'ati quyidagicha bo'lishi mumkin:

Og'zing ochilib qolsin – hayron bo'lib qolgin

Qolipdan chiqqan g'ishtdek – hamma tomoni birdek tekis

Loqayd – befarq

Kashfiyot – izlanishlar natijasida yaratilgan narsa; ixtiro

Ayilday botdi – qattiq tegdi, ranjildi

Pisanda qilmoq – oldindan biror shart qo'ymoq; ta'kidlamoq.

Tayyorgarlik ishlarining ta'limiy shakllari xilma-xil bo'lib, o'qituvchi asar mazmuni va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davrida nimalar haqida ma'lumot berish maqsad qilingan bo'lsa, avvalo, o'quvchilarning o'zlaridan ular haqida bilganlari so'rab aniqlanadi. Masalan, "Kitobga ixlos" asarini o'qishga tayyorgarlikda o'quvchilarning dastlabki bilimlari quyidagicha aniqlanadi:

O'qituvchi: – Bugun biz Vatanimizning o'tmishiga sayohat qilamiz. Sayohatimiz Buxoro shahriga bo'ladi. Sayohatchilar ikki guruhga bo'linadi. Buxoro darvozalari ochilishi uchun bir necha tilsimlarni yechishimiz zarur. Buning uchun har bir guruh o'ziga berilgan savol-topshiriqlarni bajarib, shohsupaga ko'tarilishi zarur.

1-guruh uchun savol-topshiriqlar:

1. Tarixda yashagan buyuk olimlar, shoirlar, yozuvchilar, sarkardalardan kimlarni bilasiz?
2. Buxoroda qaysi buyuk shaxslar yashagan?
3. Buxorodagi tarixiy binolar, joylar nomini ayting.

2-guruh uchun ham shu tarzda savol-topshiriqlar beriladi yoki har ikkala guruh uchun shu savol-topshiriqlar berilib, "Kim oldin shohsupaga yetib boradi?" sharti qo'yiladi.

Xattaxtaga buyuk shaxslar portreti, tarixiy joylar tasvirlangan rasmlar ilib qo'yiladi.

Tayyorgarlik shakllaridan biri – **ekskursiyadir**. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag'ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. CHunonchi, 1-sinfda "Issiqxonada", 2-sinfda "Metropoliten" kabi mavzularni o'rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya o'quvchilarning asarda ifoda etilgan hodisalarni aniq va ongli o'zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va ularni aniq tasvirlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiya bolalarda tabiatga mehr uyg'otadi, uni sevish va tabiat ehsonlarini asrash hissini tarbiyalaydi.

Ishlab chiqarish korxonalariga, muzey va boshqa joylarga ekskursiyalar esa tarixiy voqealarning to'g'ri idrok etishlarini ta'minlaydi, kattalar mehnati bilan tanishtiradi, o'quvchida mehnatga muhabbat uyg'otadi, kasbga yo'naltiradi.

Film namoyish qilish. Tarixiy materiallarni, asar muallifi hayotini o'rganishdan oldin film namoyish qilinsa, o'quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Masalan, 2-sinfda "Gulzorda" hikoyasini o'qishda "Mehrobdan chayon" filmidan parcha ko'rsatilishi, 3-4-sinflarda Ibn Sino haqidagi asarlarni o'rganishda "Ulug'bek xazinasi", Alisher Navoiy haqidagi asarlar bilan tanishtirishda "Alisher Navoiy" filmi namoyish etilishi mumkin.

Kinofilm va diafilmlardan o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash davrida foydalaniladi. Ular o'quvchilarning tasavvur qilishlariga, tushunchalarini oydinlashtirishga, ongli o'qish va hissiy idrok etishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida tug'ilgan ayrim savollariga ularning o'zlari